

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARI QO‘LYOZMASI MUHAMMADJON HAKIMOV TADQIQOTLARIDA

Muallif: Qarshiyeva Feruza Zafar qizi ¹

Affiliyatsiya: ToshDO‘TAU tayanch doktoranti ¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199251>

ANNOTATSIYA

Maqolada Muhammadjon Hakimovning Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari qo‘lyozmalarining qiyosiy tadqiqi, jumladan, olimning 1983-yilda nashr etilgan “Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi” kitobiga kiritilgan 19 ta “Mahbub ul-qulub” asari nusxasi va ularning matni xususiyatlari haqida muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, nusxa, qiyosiy tadqiq, katalog, ko‘p nusxali qo‘lyozma, matniy tafovut.

O‘zbek adabiyoti tarixi rivojida va navoiyshunoslikda “Mahbub ul-qulub” asari badiiy-g‘oyaviy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Asar hazrat Alisher Navoiyning umri poyonida yozgan so‘nggi asari bo‘lib, 1500-yilda yaratilgan. Asar axloqiy-ta‘limiy mazmun kasb etib, buyuk mutafakkirning hayotiy tajribasi va xulosalari asosida yozilgan. Asar 3 qismga bo‘linadi: *birinchi qism*, “Xaloyiq ahvol va af‘ol va aqvolining kayfiyati” deb nomlanib 40 fasilni o‘z ichiga oladi. Bu qismda 49 ta ijtimoiy tabaqa va guruhlarning tavsifi beriladi. Asarning 10 bobdan iborat *ikkinchi qismi* “Hamida af‘ol va zamima xisol xosiyatida” deb nomlanib, axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Asarning *uchinchi qismi* “Mutafarriqa favoyid va amsol surti” deb atalib, turli foydali pandlar va hikmatlarni o‘z ichiga oladi.

Asar yozilganidan buyon minglab muxlislari va adabiyot ixlosmandlari tomonidan qayta-qayta o‘qib o‘rganilib asar yuzasidan turli tadqiqotlar, tahlillar va turli ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Asar Navoiy asarlari ichida eng ko‘p nusxada ko‘chirilgan asardir. Asarning yig‘ma teksti tayyorlanib, Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan A.N.Kononov tomonidan nashr ettirilgan. Yig‘ma matnni tayyorlashda A.N.Kononov tomonidan bir nechta qo‘lyozma nusxalar o‘rganib chiqilgan va quyidagi nusxalar asos qilib olingan:

1. Moskva shahrida joylashgan Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 2095-inventar raqam bilan saqlanayotgan nusxa;
2. Sankt-Peterburg shahri nusxasi (Rossiya Milliy kutubxonasi, inventor raqami Dorn 558) Navoiy asarlari majmuasi tarkibida.

Yana besh qo‘lyozma ham yordamchi manbalar sifatida solishtirib o‘rganish uchun tanlab olinadi.

- A) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.283 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.
- B) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.2378 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.

- C) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.266 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.
- D) ToshDShI 1-fond, inventar raqami 3324 nusxa.
- E) ToshDShI 1-fond, inventar raqami 697 nusxa.

Bulardan tashqari, yana bir qancha qo'lyozmalar va bir necha bosma nusxalar umumiy 14 nusxadan foydalanilgan. 1966-yilda asarning yana bir nashri amalga oshiriladi. Bu nashr Alisher Navoiy tanlangan asarlari 13-jildiga kiritilgan bo'lib, joriy yozuvdagi ushbu nashr O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filalogiya fanlari doktori Porso Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgan. Ustoz olim Porso Shamsiyev tomonidan Kanonov tuzgan yig'ma matnning fan tarixidagi salmoqli o'rni takidlab o'tiladi va shu bilan birga ushbu nashrning bir qancha noto'g'ri o'rinlari va kamchiliklari ham mavjudligi aytiladi. Ularga asoslanadigan bo'lsak, ushbu yig'ma matn asarning asl matnini to'la ochib berishga xizmat qilolmaydi. "Mahbub ul-qulub" asarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda ishonchli, eng to'liq, yaxshi saqlangan nisbatan asliyatga yaqin manbalarni asos qilib olish va ularni solishtirib o'rganish hali ham matnshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Qator ilmiy izlanishlarda asarning yurtimiz fondlarida saqlanayotgan qo'lyozma nusxalaridan ham foydalanish mumkin. Bunday nusxalar haqida Manbashunos olim Muhammadjon Hakimov ma'lumotlar berib o'tgan.

Muhammadjon Hakimovning 1983-yilda nashr etilgan "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" kitobi buyuk shoirning asarlari qo'lyozma nusxalari tavsifiga bag'ishlangan. Kitob katalog shaklida yozilgan bo'lib, unda H.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiy qalamiga mansub 24 ta asarning 254 ta qo'lyozma nusxasi tavsifini o'z ichiga oladi. Katalog ko'rinishidagi kitob matnshunoslik va manbashunoslik xarakterida tuzilgan va ayrim noyob nusxalarga monografik tavsif berilgan. Mazkur katalog 200 sahifadan iborat bo'lib, unda so'z boshi va qo'lyozmalar tavsifidan so'ng turli ko'rsatkichlar keltiriladi.

Mazkur katalogda "Mahbub ul-qulub" asarining 19 ta nusxasi haqida ma'lumot berib o'tiladi. Katalogda keltirilgan nusxalarning 4 tasi Navoiy kulliyotlari tarkibiga kiritilgan nusxalar, 2 tasi terma devon bilan birga ko'chirilgan, bir nusxa "Xamsa", yana biri "Xamsa" va "Tarixi Mulki ajam" asarlari bilan birgalikda kitobat qilingan.

Ushbu nusxalarning eng yaxshi saqlangan va mo'tabar nusxalariga to'xtalib o'tamiz. Dastlabki nusxa kulliyot tarkibidagi nusxa bo'lib, ushbu kulliyot katalogda № 316 inventar raqami bilan saqlanadi.

کلیات

Kulliyot № 316

Ushbu kulliyotga Muhammadjon Hakimov tomonidan mukammal tavsif beriladi. Kulliyot Qo'lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiyning boshqa kulliyotlariga qaraganda hajman kattaligi va Navoiy asarlarining ko'pchiligini jamlagani bilan ajralib turadi. Nusxani Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg'ariy hijriy 1240-1245 (milodiy 1824-1830) yillarda Qoshg'arda tuzadi va ko'chiradi. Boshqa kulliyotlardan ushbu kulliyotning farqli jihatlari ko'p. Asarlar tartibi boshqa kulliyotlarda avval devonlar, so'ngra dostonlar va nihoyat boshqa badiiy-ilmiy asarlar joylashgan bo'lsa, mazkur kulliyotda avval devonlar, so'ngra nasriy asarlar va dostonlar joy olgan. Bu tartibda joylashga kotib o'z dunyoqarashi nuqtayi nazaridan

yondashadi. Qo'lyozmaning 2 a – 13 b sahifalarida kotibning o'zi tomonidan kulliyotga kiritilgan hamma asarlarning kengaytirilgan fehristi (mundariyasi) berilgan.

Ushbu kulliyot tarkibiga kirgan "Mahbub ul-qulub" asarining nusxasi asarning eng to'liq nusxalaridan biri hisoblanadi. Asarning boshlanishi kulliyotning 394 varog'iga to'g'ri keladi.

Asar matning boshlanishi: (v. 394 b)

[1] حمد انكا كيم ذاتيغه انچه كيم سزاوردور..

Oxiri (v. 422 b) – tarix:

بو نامه غه كيم لسانيم اولدى قايلى كلكيم تلي هر نوع ايل ايشيكا ناقل
تاريخي چو خوش لفظيدى اولدى حا صل حر كيم اوقوسه الهى بولغاي خوش دل¹ []

Shu kabi kulliyotlar tarkibiga yana 3 ta nusxa kiritilgan.

Keying kulliyot tarkibidagi nusxa – saqlanish raqami № 526. 1236 (1820)-yilda Qo'qonda Mirzo Muhammad Nazar tomonidan ko'chirilgan. Nusxa juda yaxshi saqlangan, 36 varoqdan iborat. Asarning boshi va oxiri odatdagi matnga ega.

Saqlanish raqami № 2589, 1246-47 (1830-32)- yillarda O'rta Osiyoda Xojaniyoz binni Mullo Muhammad Mo'min Qulixojatomonidan ko'chirilgan kulliyot tarkibidagi nusxa. Ushbu nusxaning ham saqlanish darajasi juda yaxshi. Kulliyot tarkibidagi asar 53 varoqni tashkil qiladi.

Navbatdagi nusxa saqlanish raqami № 163. Mullo Ismoilxoja ibn Muhammad Sharifxoja Urganjiy tomonidan 1264-66 (1848-50)-yillarda Xo'qand shahrida ko'chirilgan. Yaxshi saqlangan oddiy nusxalardan biri, nastaliq xatida kitobat qilingan, hajmi 19 varoq.

Keying nusxa – katalog tarkibida № 25 – 11 tartib raqami bilan saqlanuvchi nusxa bo'lib, olim tomonidan bu nusxaga "diqqat bilan ko'chirilgan eng yaxshi nusxalardan biri"² deya tarif beriladi.

Matnning boshlanishi: (v. 193 b)

حمد انكا كيم ذاتيغه حمد انچه كيم سزاوردور ايتسه بولماس³

Oxiri (v. 266 b)

بو نامه غه كيم لسانيم اولدى قايلى
حر نوع ايل ايشيكا كلكيم اولدى ناقل
تاريخي چو خوش لفظيدى اولدى حا صل
حر كيم اوقوسه الهى اولغاي خوش دل⁴

Nusxaning oxirida (v. 266 b) - ۱۲۴۵ سنه sana 1245 [millodiy 1829-1830-yillar] deb ko'chirilish tarixi ko'rsatilgan.

Asar qora siyoh bilan, sarlavhalar, she'riy parchalarning nomlari qizil(qirmizi) siyoh bilan yozilgan. Bu asarning xati ham qo'lyozmadagi birinchi asar – Navoiy terma

¹ Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент. "Фан", 1983 й. 39 б.

² Yuqoridagi manba. 169 b.

³ Yuqoridagi manba 166 b.

⁴ Yuqoridagi manba 167 b.

devonini shikasta xati bilan ko'chirgan kotib qalamiga mansubdir. Kotib "Mahbubul – qulub"ni ziru-zabarlar qo'yib, mayda nastaliqda bitgan. Tekst har sahifada 15 yo'ldan joylashgan va sarg'ish rangli nafis zarhal jadval ichiga olingan.

Varaqlar soni – 74 (v. 193 b – 266 b). Tekst o'lchovi – 7x17.⁵

Keying nusxa – asarning "Xamsa" dostonlari bilan birgalikda ko'chirilgan oddiy nusxasi bo'lib, № 2913 – 11 raqami bilan saqlanadi. Nusxaga berilgan tavsifga qaraganda boshlanishi va oxiri odatdagi matnga ega. Poygirlari bor. Matn har sahifada 15 yo'ldan joylashgan va 32 varoq. Nusxaning kotibi haqida 274 varoqda shunday qayd bor:

محمد طاهر خواجه ... شهرسبزی

Muhammad Toxirxoja ... Shahrissabziy.

Nusxaning ko'chirilish tarixi *سنه هزار دوست چل پنج Sana hazoru duvsatu chilu panj* (1245) ya'ni millodiy 1828-1830-yillar deya qayd etilgan. Ko'chirilish joyi kotibining nisbasisiga ko'ra Shahrissabz deb aytiladi.

Muhammadjon Hakimov ushbu nusxaning ham matniy tadqiqini amalga oshiradi. Nusxa boshqa nusxalar bilan qiyosiy o'rganilgan holda yutuq va kamchiliklari sanab o'tiladi. Nusxaning kamdan-kam sahifalarida asosiy tekstdan tushib qolgan baytlar kotibning o'z qalami bilan hoshiyaga yozib qo'yilgan. Poygilar hamma varaqlarga qo'yilgan bo'lsada, kitobat vaqtida ayrim sahifalardagi poygilarning yarmi qirqilib ketgan. Tekst qora siyohda, sarlavhalar qizil siyohda yozilgan. Yirik, oddiy, nastaliq xatida ko'chirilgan.

Dastlabki, qalin, kartonli, tamg'ali muqova. Tamg'asida sahhof yozuvi bor:

میرزا عبادالہ

Mirzo Ibodulloh

Qo'lyozma juda yaxshi saqlangan.

Navbatdagi nusxa – asarning to'liq va savodli ko'chirilgan nusxalaridan biri bo'lib, katalog tarkibiga № 1429 – 11 tartib raqam bilan kiritilgan. "Xamsa" va "Tarixi Mulki ajam" asarlari bilan birgalikda ko'chirilgan. Asarning boshi va oxiri odatdagi matnga ega. Nusxaning oxirida ko'chirilish tarixi 1248-yil deb keltiriladi. Ammo kotibi haqida hech qanday ma'lumot yo'q. Nusxa aniq, ravon, mayda hushxat nastaliqda ko'chirilgan, poygirlari bor.

Keyingi nusxa – oddiy nusxalardan biri, saqlanish raqami № 1425, asarning matni to'liq boshlanishi va oxiri odatiy matnga ega. Ko'chirilish tarixi matn so'ngida keltiriladi:

در تاریخ اول شهر ربیع الاول سنه هزار دو صد و پنجاه و چهار بود که تمام یافت⁶

Dar tarixi awali shahri rabiul-avval sana hazoru du sadu panjohi chahor budki, tamom yoft.

Tarix bir ming ikki yuz ellik to'rtinchi yil rabbiul-avval oyining boshlarida tamom bo'ldi. Qo'lyozma biroz urungan, poygirlari bor, kotibi haqida ham ma'lumot uchramaydi.

⁵ Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент. "Фан", 1983 й. 168 б.

⁶ Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент, Фан, 1983 й. 170 б.

Keltirilgan qo'lyozmalar qimmatli bo'lishiga qaramasdan hech bir ilmiy tadqiqot ishiga, yoki asarning hech bir ilmiy va ommabop nashrlari tadqiqotiga ham kiritilmagan.

Muhammadjon Hakimov tomonidan tahlilga tortilgan har bir qo'lyozmaga alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yondoshilgan. Nusxalarning poligrafik xususiyatlari bilan bir qatorda har bir asarga monografik tavsif ham berib o'tiladi. Matnshunos olim matnshunoslikning bir qancha tadqiq usullaridan foydalanadi va katalogni mukammal ko'rinishda ilm ahliga taqdim qiladi. Tadqiqotlarda eng avvalo nusxaning o'lchamlari, matn o'lchami, kitobning o'z o'chami, matnning berilish tartibi (necha qator yoki jadval ko'rinishida bo'lsa, jadvallar soni, ustunlar soni), varoqlar soni kabi belgilari keltiriladi. Keyin esa har bir nusxaning ko'chirilish tarixi (matnda keltirilmagan bo'lsa imkon qadar xat uslubi, qog'ozi va yana shunga o'xshash belgilari asosida aniqlashga harakat qilingan), ko'chirilgan joyi, kotibi va sahho fi ham imkon qadar aniqlab keltirilgan. Masalan, "Mahbub ul-qulub"ning 1553-11, 2070-11, 2499-V, 71-1 inventar raqamli nusxalarining ko'chirilish tarixi ko'rsatilmagan bo'lsada, qo'lyozmalarining paleografik xususiyatlariga ko'ra ularni XIX asrga mansubligi taxminiy keltirilgan.

Har bir nusxadagi matnlar qiyosiy tahlil qilinib, matniy tafovutlar alohida qayd etilgan. Nusxalar qiyosiy tahlil asosida oddiy nusxa, mo'tabar nusxa va tugallangan, tugallanmagan nusxalarga ajratiladi. Yozuv uslubiga qarab esa eng yaxshi xat uslubidagi hushxat bilan ko'chirilgan, tartibli, chiroyli ko'chirilgan nusxalar ham alohida ta'kidlab o'tilgan. 1530 inventar raqamli nusxa nastaliq xatida ko'chirilgan xattotlik san'ati na'munalaridan biri sifatida baholanadi.

Umuman olganda, "Mahbub ul-qulub" asarining katalog tarkibiga kiritilgan 19 nusxasiga ham olim tomonidan mukammal tavsif berilgan. Bu ma'lumotlar va keltirilgan qo'lyozma nusxalardan asar ustida olib boriladigan keyingi tadqiqotlarda keng foydalanish mumkin. Olimning qo'lyozmalar ustida olib borgan tadqiqot usullaridan keying matnshunos va manbashunoslik tadqiqotlar uchun tajriba va maktab vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент. "Фан", 1983 й.
2. Ҳақимов М. Навоий "Хамса"си қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент. "Фан", 1976 й. (Қ.Муниров билан ҳамкорликда)
3. Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини қўчирган хаттотлар. – Тошкент. "Фан", 1991 й.
4. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати – Тошкент. "Даврпресс НМУ", 2013 й.
5. Шамсийев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент. "Фан", 1986-й.
6. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2000 й.
7. Сирожиддинов Ш, Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари – Тошкент Академнашр, 2015 й.
8. Сирожиддинов Ш. "Алишер Навоий манбаларининг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили – Тошкент Академнашр, 2011 й.